

Bronzen doopvonten in Noord-Duitsland

Uitersten in vormgeving

Regnerus Steensma

Van geen liturgisch meubelstuk in het middeleeuwse kerkinterieur bleven zoveel exemplaren bewaard als van de doopvont. Bij de beeldenstorm tijdens de Reformatie in de zestiende eeuw bleef in lutherse en anglicaanse kerken het overgrote deel van de doopvonten gehandhaafd. De protestanten hadden dit voorwerp nodig bij hun kerkelijke rituelen en de doopvont gaf betrekkelijk weinig aanstoot door zijn voorstellingen, daar deze niet dominant in de kerk maar laag bij de grond aanwezig waren. Verder waren de voorstellingen meestal in vlak reliëf uitgevoerd en zelden van polychromie voorzien. Hierin verschilde de doopvont sterk van de altaarretabels die dominant waren door hun plaats, omvang en meestal kleurrijke vormgeving. De doopvont is daarom bij uitstek geschikt voor de bestudering van veranderingen in de vormgeving van liturgisch meubilair.

Verscheidene kerken in het noorden van Duitsland, zowel in steden als in dorpen, bezitten een doopvont van een type dat elders in Duitsland slechts weinig voorkomt. In het noorden maakte men gebruik van erts uit de mijnen in de Harz, terwijl men elders de voorkeur gaf aan goedkopere steen. Om dezelfde reden treffen we vooral in het noorden grote Romaanse bronzen kunstwerken aan, zoals de deuren en de zuil van de dom in Hildesheim, die bisschop Bernard rond 1015 liet vervaardigen. Opvallend bij de Noord-Duitse vonten is niet alleen hun materiaalsoort maar ook de variatie in vormgeving, zowel wat de omvang als wat de iconografie betreft.

Bij de Noord-Duitse vonten is een indeling in drie groepen mogelijk. De zeer eenvoudige vonten uit de dertiende eeuw en de zeer rijk bewerkte vonten uit de veertiende eeuw vormen de uitersten. Daartussen staan de vonten uit de vijftiende eeuw die naar omvang en decoratie eerder eenvoudig dan uitbundig genoemd kunnen worden. Het verschil in uitvoering is niet primair een golfbeweging in de loop der tijd, maar hangt eerder samen met de status en financiële daadkracht van de opdrachtgever. De eerste groep vinden we bijna alleen in dorpskerken en de tweede alleen in stadskerken. De derde komt in beide voor.

1. Eenvoudige vonten tot ca 1350

De eerste groep omvat een groot aantal vonten waarvan de uitvoering in de loop der tijd geleidelijk rijker wordt. Albert Mundt, die over de vonten tot ca

1350 een uitvoerige studie heeft geschreven,¹ heeft een onderverdeling gemaakt met de vormgeving van de dragers als maatstaf. Aan het begin van de ontwikkeling staat het vonttype dat gekenmerkt kan worden als een grote kookpot op drie poten, die uitlopen op dierkluwen. Dit motief duidt op verwantschap met de Romaanse kunst, die een grote voorliefde kent voor plantaardige en dierlijke motieven. De kuip is meestal vrijwel onversierd, zoals het geval is bij de vonten in Eddelak en Tellingstedt uit het begin van de dertiende eeuw. Op de vont uit Nienstedten uit dezelfde tijd en eveneens in het zuidwesten van Holstein, staat als inscriptie een deel van de wijdingsformule van het doopwater: *sit fons vivus aqua regenerans unda purificans* ('deze bron zij levengevend, dit water vernieuwend en de golvend reinigend').² De zeer eenvoudige vorm houdt verband met de omstandigheid dat dezelfde gieters zowel klokken, kookpotten als vonten vervaardigden. Soms zijn deze vonten in lood uitgevoerd, zoals in Mulsum en Midlum, beide in Land Würsten. De vont in Mulsum, daterend uit het begin van de veertiende eeuw, heeft als dragers drie plomp uitgevoerde mensfiguren.

Uit de tweede helft van de dertiende eeuw dateert een aantal vonten met als kenmerk dat zij gedragen worden door drie of vier menselijke figuren. Deze staan op een bodemring die de vont optisch tot een sterkere eenheid maakt. De mensfiguren zijn hier geen stramme rechte gedaanten, maar hebben een natuurlijke houding van iemand die een zware last draagt. Verder tonen de plooiën van hun gewaad de stijl van de vroege gotiek. Zes vonten van dit type zijn geheel identiek, waaruit blijkt dat ze naar reproduceerbare vormen gemaakt zijn. Alleen de vorm van de letters van de inscriptie verraaft dat er verschillende handen aan gewerkt hebben. De wand van de kuip heeft bovenaan een smalle strook met de inscriptie: *qui baptizatur hoc sacro fonte lavatur/mundus lab (atur) et catholicus reputatur* ('wie door deze heilige bron gedoopt wordt, zal gereinigd worden, de wereld zal ondergaan maar de gedoopte zal als gelovig gelden'). Onder het opschrift is viermaal hetzelfde reliëf van een grote tronende Christus aangebracht, dat de volledige hoogte van de brede middenzone beslaat en omgeven is door vier kleine medaillons met de evangelistensymbolen. Daartussen staan: Petrus, Paulus, een heilige met boek en een heilige met bisschopsmijter. Bovenbeschreven vonten zijn te vinden in Büsum, Marne, Altenbruch, Borstel en Oederquart rond de Elbemonding en Holdenstedt bij Lüneburg. Bij deze vonten wordt alleen in de tekst naar de doop verwezen, niet in de iconografie.

Verschillende vonten uit de veertiende eeuw vormen een variatie op het type met de mensfiguren als dragers. Sommige vonten worden niet door vier maar door drie figuren gedragen, zoals in Neuenkirchen en Rendsburg, beide uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Zowel de vonten met drie als met vier

¹ A. MUNDT: *Die Erzfürsten Norddeutschlands von der Mitte des XIII. bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts* (Leipzig 1908).

² De opschriften van de vonten in Nienstedten, Büsum en Rendsburg zijn ontleend aan W. TEUCHERT: *Taufen in Schleswig-Holstein: Taufen in Stein, Bronze und Holz vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Heide 1986) 32-33.

draggers komen met en zonder bodemring voor. De vont in Imsum uit 1384 wordt gedragen door zes figuren, waarvan er drie met twee handen de kuip dragen en drie de handen voor de borst houden. Verder zijn er allerlei variaties aan te wijzen in de meest vlak uitgevoerde reliëfvoorstellingen. Zo heeft de vont in Rendsburg tussen de Christus met de evangelistensymbolen vier rechthoekige reliëfs met als voorstelling: de Zondeval, Martinus met de bedelaar, Joris die de draak doodt en een wapen met een leeuw.

De vont in Beidenfleth uit 1340 heeft drie rijen eenvoudige mensfiguren, koppen en medaillons. Op de vont in Imsum zijn geen reliëfs aangebracht maar getekende mensfiguren, die gescheiden worden door struiken en bomen. Verschillen zijn er ook bij de opschriften. Zo lezen we in Rendsburg: *credo in deum omnipotentem creatorem celi* ('ik geloof in God de Almachtige, schepper des hemels'), het begin van de geloofsbelijdenis als onderdeel van de doopliturgie. Veel vonten hebben op de rand twee uitstekende knoppen, soms in de vorm van een hoofd, met een gat om een deksel te bevestigen. Ook op deze vonten zijn dus nauwelijks verwijzingen naar de doop te vinden.

2. Vier grote vonten uit de veertiende eeuw

In vier kerken in steden aan de Oostzeekust bleef een grote vont bewaard, waarvan er in elk geval twee en waarschijnlijk drie gegoten zijn door dezelfde kunstenaar: Johannes Apengeter.³ In 1327 goot Apengeter in Kolberg een zevenarmige bronzen kandelaar, in 1331 vervaardigde hij in Rostock de stedelijke schepelmaat, in 1337 maakte hij in Lübeck de vont voor de Marienkirche en in 1344 in Kiel de vont voor de Nicolaikirche. Daarna keerde hij terug naar de Harz, waar meer werken van hem bekend zijn. Apengeter kwam, zoals op de Lübecker vont staat, 'van Sassenlant'. Waarschijnlijk is ook de vont in de Marienkirche in Wismar van ca 1335 van zijn hand. Ongetwijfeld kende Apengeter de grote vont uit 1290 in de Rostocker Marienkirche. De invloed van deze vont is bij de drie vonten van zijn hand bespeurbaar, zowel bij de formele opbouw als bij het inhoudelijke programma.

De vont in Rostock, die gegoten werd in 1290, wordt gedragen door vier figuren met een antieke kruik als symbool van de vier elementen.⁴ Waarschijnlijk heeft de vont in Hildesheim van ca 1225, die rust op vier knielende figuren met omgekeerde kruiken als symbool van de vier paradijsstromen, als voorbeeld gediend. De kuip van de Rostocker vont heeft tussen drie banden met opschriften twee rijen voorstellingen. De acht voorstellingen onderaan de kuip hebben betrekking op de geboorte van Christus, terwijl de acht afbeeldingen

³ Zie over Apengeter MUNDT: *Erztaufen* 41-67 en TEUCHERT: *Taufen in Schleswig-Holstein* 33-38.

⁴ Zie voor een gedetailleerde beschrijving MUNDT: *Erztaufen* 42-47.

bovenaan over zijn lijden en sterven gaan. Bovendien zijn er twee voorstellingen van Maria met kind aangebracht. Bij grote uitzondering bleef hier ook het originele deksel bewaard, dat onderaan vier leeuwenkoppen met draagringen in de muilen heeft en bekroond wordt door een adelaar die zijn vleugels uitspreidt. De ringen werden gebruikt bij het optillen van het deksel. Ook het deksel heeft twee rijen voorstellingen tussen tekstbanden. De onderste rij toont naast enkele heiligen de doop en Hemelvaart van Christus, terwijl in de bovenste rij Christus temidden van de wijze en dwaze maagden te zien is.

Het sacrament van de doop heeft op de vont in Rostock een sterke beklemtoning gekregen door zowel iconografie als omvang. De voorstelling van de doop van Jezus op het deksel heeft een bijzondere uitvoering doordat naast de gebruikelijke figuren van de dopende Johannes en de engel die Christus' gewaad vasthoudt, nog twee andere figuren zijn afgebeeld. De engel die een kaars en een boek draagt en de diaken die een wierookvat zwaait, zijn beide een verwijzing naar het dooprutueel. De vorm is, wat de Romaanse vonten betreft, onovertroffen. Het hoog oprijzende deksel met de twee rijen figuren en de adelaar op de top geeft deze vont een grootse allure. Naar omvang is een vergelijking mogelijk met sommige laatgotische koperen vonten, zoals die in 's-Hertogenbosch uit 1492 en de vont in Zutphen uit 1527.⁵ In Rostock is sprake van een elementaire uitdrukingskracht, terwijl de laatgotische vonten eerder een verfijnd figurespel laten zien. De vont in Rostock is zwaar en gesloten en bewaakt als het ware het geheim van het doopmysterie, terwijl de vonten in 's-Hertogenbosch en Zutphen met hun driedimensionale voorstellingen de doop meer als een schouwspel naar voren brengen.

De vont in de Marienkirche in Lübeck uit 1337 verradt duidelijk de invloed van die in Rostock, maar toont ook verschillen.⁶ Hij wordt niet gedragen door vier baardige mannen, maar door drie jeugdige engelen, waarmee de ontwerper heeft afgezien van de symbolische betekenis van de dragers uit de Romaanse tijd. De twee rijen voorstellingen staan ieder onder een schriftband. Aan de onderkant zijn afgebeeld de Doop van Christus, de Verzoeking, Gethsemane, de Geseling, de Vijf dwaze maagden, Christus als Man van Smarten tussen Maria en Johannes en de Wijze maagden. Aan de bovenkant zijn voorstellingen te vinden van de Kruisiging, de Nederdaling ter helle, de Opstanding, de Hemelvaart en Christus in de mandorla, aanbeden door Maria en Johannes met tussen beide ieder zes apostelen. De serie voorstellingen over het leven van Christus is dus aanzienlijk kleiner dan in Rostock, wat vooral veroorzaakt wordt door de weglating van het geboorteverhaal. Het is mogelijk dat in Lübeck nog enige voorstellingen op het deksel hebben gestaan, indien dat tenminste ooit is vervaardigd. In plaats van de strakke indeling met klaverbladbogen op zultjes in Rostock heeft Apengeter hier een vrijere omlijsting toegepast, waarbij de

⁵ Vgl. R. STEENSMA: De iconografie van de middeleeuwse doopvont in Nederland, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 15 (1999) 155-184.

⁶ Zie voor een gedetailleerde beschrijving MUNDT: *Erztaufen* 49-51.

kleinere figuren onder kruisbloemgevels staan en de scènes onder vlakke bogen. De vont toont in de iconografie geen bijzondere nadruk op de doop. Ook zonder een deksel is het een indrukwekkend geheel, met name door de twee rijen voorstellingen in een reliëf dat dieper is dan in Rostock.

In de Nicolaikirche te Wismar staat een vont die afkomstig is uit de Marienkirche aldaar.⁷ Deze vont vertoont een grote mate van overeenstemming met de vont in Lübeck. De totale opbouw is dezelfde, de drie dragende engelen wijken slechts in details iets af, de keuze van de scènes en hun volgorde is dezelfde en dat geldt ook voor de boogomlijstingen. De vont heeft geen opschrift waarin de naam Apengeter wordt genoemd, maar op grond van de grote overeenkomst is het aannemelijk dat hij ook deze vont heeft gegoten. Mundt heeft op enige kleine verschillen gewezen die het aannemelijk maken dat de vont in Wismar de oudste is en hij acht het daarom waarschijnlijk dat Apengeter deze vont heeft gemaakt toen hij op weg van Rostock naar Lübeck door Wismar kwam.⁸ De vont kan op grond van die gegevens gedateerd worden rond 1335. Wat over de doopiconografie en de reliëfdiepte van de vont in Lübeck is opgemerkt, geldt ook voor deze vont. De vont wordt omgeven door een hek van gesmeed ijzer in de vorm van touwen dat waarschijnlijk uit de zestiende eeuw dateert.

Het opschrift op de vont in de Nicolaikirche in Kiel vermeldt dat deze in 1344 gegoten werd door Apengeter.⁹ De kuip wordt gedragen door vier zittende leeuwen en heeft op de wand twee rijen voorstellingen. De onderste rij toont zeven scènes van het geboorteverhaal en een zittende bisschop, waarschijnlijk Nicolaas, de patroonheilige van de kerk. De bovenste rij toont nog vijf scènes omtrent geboorte en jeugd tot en met Doop en Verzoeking en daarnaast vijf scènes uit het lijdensverhaal. De scènes staan hier niet meer onder bogen met kruisbloemen, maar in rechthoekige vakken van verschillende grootte die gescheiden worden door kleine steunberen, waardoor er meer ruimte voor de afbeelding zelf is. Op de middelste band staan de wapens van Kieler geslachten als de stichters van de vont, terwijl in de bovenste band het Holstein-Schaumburgische en het Kieler stadswapen aangebracht zijn. De burgers laten duidelijk weten dat zij het geld voor de vont bijeengebracht hebben.

⁷ Zie voor een gedetailleerde beschrijving MUNDT: *Erztaufen* 51-53.

⁸ MUNDT: *Erztaufen* 52-53.

⁹ Zie voor een gedetailleerde beschrijving MUNDT: *Erztaufen* 53-56; TEUCIERT: *Taufen in Schleswig-Holstein* 34-38.

3. 'Gewone' bronzen vonten uit de vijftiende eeuw

Uit de vijftiende eeuw bleven enige vonten bewaard die in uitvoering een voortzetting vormen van de eenvoudige vonten uit de dertiende en veertiende eeuw: de dragers staan op een bodemring en de kuip is versierd met kleine reliëfs. Het betreft onder andere de vonten in Haseldorf (1445), Lauenburg (1466) en Norderbrarup (1486), alle in Sleeswijk-Holstein.¹⁰

De meeste vonten uit deze tijd vertonen echter een andere vorm. Ze staan op vier dragers, meestal zonder bodemring, en de kuip is voorzien van een rij voorstellingen die het gehele vlak tussen de opschriftbanden aan de boven- en onderzijde vult. De voorstellingen staan onder bogen met kruisbloemen en worden gescheiden door kleine steunberen. Het betreft een serie apostelen en heiligen, onderbroken door bekende iconografische thema's, zoals de Doop in de Jordaan, de Kruisiging, het Laatste Oordeel en Maria met kind.

Een goed voorbeeld van een dergelijke vont is die in het Oostfriese Groothusen uit 1454. Dit exemplaar wordt gedragen door vier diakenen. Op de kuip staan vijftien voorstellingen, waarvan de Kruisiging met drie figuren onder twee bogen staat en de andere onder één boog. De figuur van Maria met kind heeft een bredere ruimte gekregen dan de andere heiligen: Joris, Benedictus, Nicolaas en tien apostelen. Het opschrift aan de bovenzijde luidt:

anno dni m cccc liiii s maria s dei genitrix s virgo virginum orate pro nobis maria
magdalena s maria salome s maria iacobe s katerina s margareta s lucia s barbara s
ghertrut.

Hiermee wordt in deze inscriptie een aantal bekende vrouwelijke heiligen aangeroepen om voor de parochianen te bidden. De namen hebben geen betrekking op de figuren onder de inscriptie. Aan de onderzijde staat: *en vat der reinheit bin ik ghebeten dit kerspel heft mi laten gheten gbert kling he mi ghegotne hat got ghe*. De vont werd dus gegoten door Ghert Klinghe (ca 1400-ca 1474), een van de bekendste gieters van klokken en vonten uit de vijftiende eeuw.¹¹ Aan hem en zijn werkplaats kunnen 61 werken worden toegeschreven uit de jaren 1433-1474. Daarvan bleven 24 klokken en vier vonten bewaard, vooral in Oost-Friesland en Oldenburg, maar ook in Sleeswijk-Holstein en Noord-Nederland. Verschillende werken zijn verder bekend van Gherts zonen Godeke, Heinrich en Bartold Klinghe.¹² Ghert en zijn zonen waren in dienst van het bisdom Bremen en woonden waarschijnlijk in het bisschoppelijke wooncomplex rond de dom in Bremen.

¹⁰ Zie voor een gedetailleerde beschrijving H. BESELER: *Kunst-Topographie Schleswig-Holstein* (Neumünster 1969).

¹¹ B. HELLWIG-PLATE: *Gbert Klinghe. Ein norddeutscher Erzgießer des 15. Jahrhunderts* (Hildesheim 1967).

¹² HELLWIG-PLATE: *Gbert Klinghe* 7.

De andere drie vonten van Klinghe staan in Segeberg (1447), Harsefeld (1454) en Zeven (1469). Bij elk zijn verschillen met de vont in Groothusen aan te wijzen. In Segeberg zijn naast de kruisiging alleen de twaalf apostelen afgebeeld, niet onder bogen, maar elk met een nimbus, terwijl het opschrift over drie banden is verdeeld. De inscriptie begint met: *de in mi heft ghesenen de holde de b(ot) (= de geboden) unses heren so mach he sick vor der helle ghesenen* ('wie in mij is en de geboden des heren onderhoudt hoeft voor de hel niet te vrezen'). In Zeven staat de vont met drie dragers op een bodemring, terwijl naast de kruisiging en Maria met kind een serie populaire heiligen is afgebeeld: Catharina, Margaretha, Dorothea, Barbara (?), Jacobus de oudere, Nicolaas, Paulus, Cosmas, Damianus, Dionysius, een bisschop, Benedictus en Johannes de Evangelist. De vont in Harsefeld dateert uit hetzelfde jaar als die in Groothusen en vertoont hiermee slechts kleine verschillen, zoals de weglating van de apostel Simon. Hellwig-Plate concludeert derhalve dat Klinghe hier deels dezelfde gietvormen heeft gebruikt.¹³

In Oost-Friesland staat in de omgeving van Groothusen nog in verschillende andere kerken een vont van hetzelfde type dat door een van de zonen van Ghert Klinghe of een andere gieter werd vervaardigd.¹⁴ Zo goot zoon Heinrich de vonten in Pilsum (1469), die rust op de vier evangelisten, in Uttum (1474), waarop de Doop in de Jordaan is afgebeeld en in Esens (1474), waar de originele dragers verloren zijn gegaan. Grotere veranderingen vinden we bij de vont in Eilsum (1472) van zoon Bartold. Hier staan de heiligen onder baldakijnen en worden ze van elkaar gescheiden door musicerende engelen. In hetzelfde deel van Oost-Friesland vinden we ook vonten van gieters die niet tot de familie Klinghe behoorden. Zo staat in Wiegboldsbur een vont van Peter Clockgether uit 1496, met als bijzonderheid dat de kuip wordt gedragen door vier ridders.

In omvang en iconografisch patroon is dit type vont de representant van wat men gebruikelijk onder een laatmiddeleeuws bronzen vont verstaat. Het is een kuip op vier standers met de normale werkhoogte van een doopvont. De iconografie toont het gebruikelijke vroomheidspatroon van de vijftiende eeuw zonder een bijzondere nadruk op de doop. Stuk voor stuk zijn het voorbeelden van "die in Norddeutschland so beliebten Bronzetaufbecken".¹⁵

Summary

Several churches in the north of Germany have bronze fonts of a type that is only rarely met with elsewhere in Germany. In the north ore from the mines in the Harz Mountains could be used, whereas elsewhere stone, which was cheaper, was preferred. This is why we mainly find large Romanesque bronze works of art in the north, such as the doors and the column of the cathedral in Hildesheim. The best pieces in European

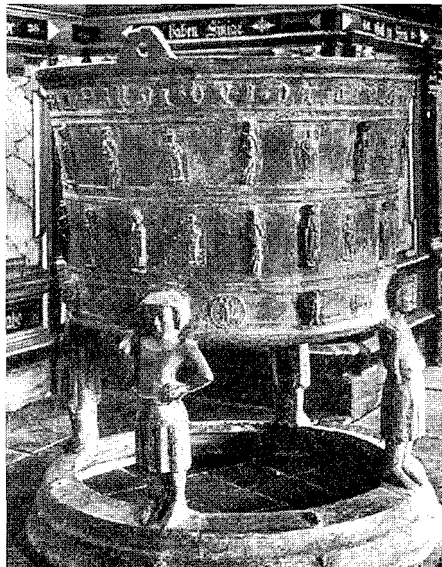
¹³ HELLWIG-PLATE: *Ghert Klinghe* 115s.

¹⁴ Zie HELLWIG-PLATE: *Ghert Klinghe*, *passim* en G. DEHIO: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Bremen, Niedersachsen* (München 1992).

¹⁵ G. KIESOW: *Ostfriesische Kunst* (Pewsum 1969) 89.

baptismal font art are the bronze fonts in a number of Northern German urban parish churches. They include the fonts in the cathedral in Hildesheim from c. 1225, in St Mary's church in Rostock from 1290, the St Nicholas church in Wismar from c. 1335, the St Mary's church in Lübeck from 1337, and the St Nicholas church in Kiel from 1344. Specially the font in Rostock is impressive by the tall cover. The bowl is carried by kneeling personifications with the names of the four elements. The bowl and the cover are divided into two registers with New Testaments events with a special accent on Christ's Baptism. With regard to fonts in parish churches, it should be pointed out that a number of fonts from the thirteenth and fourteenth centuries are very simple in form. This is an indication that the same casters made bells, cooking pots and fonts. At the beginning of the development is a type of font that can be characterised as a large cooking pot on three legs ending in animal claws. However, most fifteenth-century fonts have a different shape. The bowl has a row of representations filling the entire surface between the bands of inscription at the top and the bottom. The representations are under arches with finials and are separated by small abutments. They are series of Apostles and saints interspersed with familiar iconographic themes, usually the Baptism in the Jordan, the Crucifixion, the Last Judgement and the Virgin and Child.

Dr Regnerus Steensma was tot 1 september 2002 als universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen, en het aldaar gevestigde Instituut voor Liturgiewetenschap. Correspondentieadres: Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost.

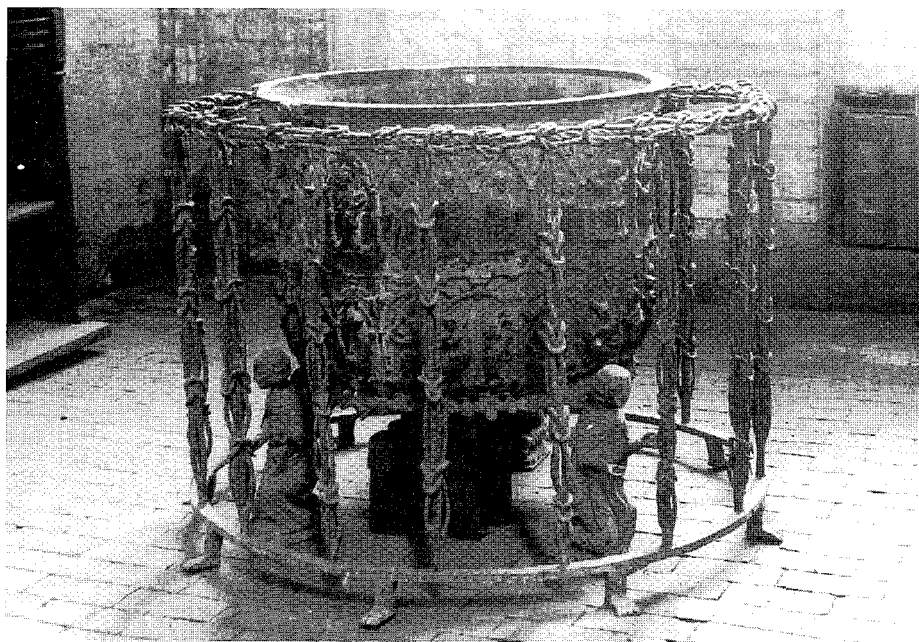
- 1 **Tellingstedt**, vont, dertiende eeuw
- 2 **Mulsum**, loden vont, begin veertiende eeuw
- 3 **Büsum**, vont, tweede helft dertiende eeuw
- 4 **Beidenfleth**, vont, 1340

5 Rostock, Marienkirche, vont, 1290

6 Lübeck, Marienkirche, vont, 1337

7 en 8 **Wismar**, Nicolaikirche, vont, ca 1335

9 Kiel, Nicolaikirche, vont, 1344

10 **Groothusen**, vont, 1454.

11 **Groothusen**, v.l.n.r.: Maria, Joris, Benedictus en Nicolaas, 1454

12 Eilsum, vont, 1472

13 Eilsum, Laatste oordeel, 1472

14 Uttum, Doop van Christus, 1474

15 Wiegboldsburg, vont, 1496

